

Rhetoric in Reflecting the Words of Hazrat Zahra (Scientific and Literary Analysis of Sermons and Hadiths)

Seyyede Marjan Razavi¹, Fatemeh Hajirahimi²

1. Graduate School of Literature and Humanities, Bent al-Hoda Higher Education Institute, Al-Mustafa International University, Qom, Iran.

2. Department of Persian Language and Literature, Al-Mustafa Open University, Al-Mustafa International University, Qom, Iran.

Abstract

The speeches of Hazrat Zahra (PBUH) are considered one of the most prominent examples of divine and human speech in the history of Islam, which, in addition to having deep and influential meanings, are also rich in the beauty of eloquence and rhetorical ornaments in literary terms. The present article, using a descriptive method and with the aim of a scientific and literary analysis of the sermons and hadiths of Hazrat Fatima (PBUH), has examined the three main branches of rhetoric - semantics, expression, and originality. First, the science of semantics is examined and it is shown how Hazrat Zahra (PBUH) used news and essay sentences to express religious, social, and moral truths. Hazrat's news sentences express clarity in conveying the message and logical reasoning, while essay sentences play a role in creating an emotional impact and encouraging the audience to take action. Then, with regard to the science of rhetoric, Hazrat's artistic use of simile, metaphor, and irony is examined; These tools have not only added to the linguistic richness of his speech, but also provided the power to convey complex concepts in a tangible and effective way. Finally, the novel science, especially verbal and spiritual devices such as alliteration, puns, contradictions and allusions, has been analyzed, which demonstrates the artistry and mastery of the Imam over the aesthetics of speech.

Keywords: Hazrat Zahra, Rhetoric, Message Transmission, Aesthetics of Speech.

¹ Email: seyede razavi98@gmail.com.

² Email: f.hajirahimi@mou.ir.

بلاغت در آئینه سخنان حضرت زهرا^(س) (تحلیل علمی و ادبی خطبه‌ها و احادیث)

سیده مرجان رضوی^۱، فاطمه حاجی‌رحیمی^۲

۱. مدرسه عالی ادبیات و علوم انسانی، موسسه آموزش عالی بنت الهدی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران.

۲. گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه مجازی المصطفی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران.

چکیده

سخنان حضرت زهرا^(س) یکی از برجسته‌ترین نمونه‌های کلام الهی و انسانی در تاریخ اسلام به شمار می‌رود که علاوه بر معانی عمیق و تأثیرگذار، به لحاظ ادبی نیز غنی از زیبایی‌های فصاحت و زیورهای بلاغی است. مقاله حاضر که با روش توصیفی انجام شده است به تحلیل علمی و ادبی خطبه‌ها و احادیث حضرت فاطمه^(س) در سه شاخه اصلی علم بلاغت - معانی، بیان و بدیع - پرداخته است. نخست علم معانی مورد بررسی قرار گرفت و نشان داده شد که حضرت زهرا^(س) چگونه از جمله‌های خبری و انشایی برای بیان حقایق اعتقادی، اجتماعی و اخلاقی بهره برده‌اند. جمله‌های خبری حضرت، بیانگر شفافیت در انتقال پیام و استدلال منطقی هستند، در حالی که جمله‌های انشایی برای ایجاد تأثیر عاطفی و تشویق مخاطب به عمل، نقش آفرینی می‌کنند. سپس با توجه به علم بیان، استفاده هنرمندانه حضرت از تشبیه، استعاره و کنایه بررسی شده است؛ این ابزارها نه تنها بر غنای زبانی کلام ایشان افزوده‌اند، بلکه قدرت انتقال مفاهیم پیچیده به شکلی ملموس و تأثیرگذار را نیز فراهم کرده‌اند. در نهایت، علم بدیع به ویژه آرایه‌های لفظی و معنوی همانند سجع، جناس، تضاد و ایهام تحلیل پرداخته شد که نشان‌دهنده هنرمندی و تسلط حضرت بر زیبایی‌شناسی کلام است.

کلیدواژه‌ها: حضرت زهرا^(س)، علم بلاغت، انتقال پیام، زیبایی‌شناسی کلام.

¹ Email: seyede razavi98@gmail.com.

² Email: f.hajirahimi@mou.ir.

۱. مقدمه

سخنان حضرت زهرا علیها السلام دارای ویژگی‌های بلاغی برجسته‌ای بود که می‌توان به فصاحت، بلاغت و نفوذ کلام اشاره کرد. ایشان با استفاده از کلامی رسا و گیرا، بر دل‌ها تأثیر می‌گذاشت و با بیان استوار خود، جان‌ها را مجذوب می‌کرد. سخنان این حضرت به‌عنوان یکی از برترین الگوهای کلام دینی و انسانی در تاریخ اسلام، جایگاهی ویژه در میان متون مذهبی و ادبی دارد. این سخنان که آینه‌هایی از حکمت، بصیرت و ژرف‌اندیشی است، در عین سادگی، سرشار از مفاهیم عمیق معنوی و اخلاقی بوده است و با بهره‌گیری از بالاترین درجات فصاحت و بلاغت، به هدایت و آگاهی بخشی مخاطبان می‌پردازد.

حضرت زهرا علیها السلام در شرایط دشوار سیاسی و اجتماعی پس از رحلت پیامبر صلی الله علیه و آله با سخنانی روشنگرانه و استوار، از حق و حقانیت دفاع کرد و با بیانی قاطع، اعتراض خود را به ظلم و انحراف آشکار ساخت. خطبه فدکیه، که از مشهورترین خطبه‌های ایشان است، به‌عنوان یکی از شاهکارهای ادبی و بلاغی اسلام شناخته می‌شود. در این خطبه، حضرت زهرا علیها السلام از ابزارهای گوناگون بلاغی برای بیان مفاهیمی عمیق در حوزه‌های متنوع توحید، نبوت، معاد و عدالت اجتماعی بهره برده‌اند.

این مقاله با هدف تحلیل علمی و ادبی سخنان حضرت زهرا علیها السلام به بررسی ابعاد بلاغی و زیباشناختی کلام ایشان پرداخته است. از سه شاخه اصلی علم بلاغت، یعنی علم معانی، بیان و بدیع استفاده شد تا نشان داده شود که چگونه حضرت با تسلطی بی‌نظیر بر ابزارهای زبانی، پیام‌های مذهبی و اجتماعی خود را منتقل کرده‌اند. امید است این پژوهش، گامی در جهت شناخت بهتر ابعاد گوناگون شخصیت و کلام حضرت زهرا علیها السلام الگو برداری از سخنان جاودانه ایشان باشد.

۱-۱. پیشینه تحقیق

تحلیل ادبی سخنان و احادیث حضرت زهرا (س) از منظر فصاحت و بلاغت، موضوعی است که کمتر به‌طور جامع و در چارچوب ادبیات فارسی مورد توجه قرار گرفته است. با این حال، در برخی پژوهش‌های اسلامی و ادبی، ابعاد گوناگون کلام حضرت زهرا علیها السلام بررسی شده است. در این بخش، به مرور برخی از مهم‌ترین پژوهش‌ها در این زمینه پرداخته می‌شود:

بررسی بلاغت خطبه فدکیه: بسیاری از پژوهش‌ها به تحلیل خطبه فدکیه پرداخته‌اند؛ این خطبه به‌عنوان یکی از مشهورترین سخنان حضرت زهرا علیها السلام به‌ویژه از منظر بلاغت و معانی مورد توجه قرار گرفته است. آثاری چون بلاغت حضرت فاطمه علیها السلام نوشته علی اکبر زمانی، نقش استعاره‌ها و تشبیهات در این خطبه را بررسی کرده و تأکید دارند که حضرت با استفاده از ابزارهای بلاغی مانند تکرار، تضاد و کنایه توانسته‌اند پیام خود را با تأثیر بیشتری منتقل کنند.

جایگاه ادبی حضرت زهر^{علیه السلام} در متون اسلامی: آثاری مانند بلاغت در کلام معصومین اثر مصطفی حجازان، به بررسی سخنان حضرت زهر^{علیه السلام} در کنار سایر معصومین^{علیهم السلام} پرداخته‌اند و این کلام را از منظر آرایه‌های بدیع و تأثیر عاطفی تحلیل کرده‌اند. تحلیل محتوایی احادیث حضرت زهر^{علیه السلام}: برخی از پژوهش‌ها، مانند مقاله «نقش کلام فاطمه زهرا در گسترش معارف دینی» اثر محمدرضا حکیمی، بیشتر به جنبه‌های محتوایی سخنان حضرت پرداخته‌اند و فصاحت و بلاغت را به‌عنوان ابزاری در خدمت انتقال معارف الهی مورد بررسی قرار داده‌اند.

تحلیل و مقایسه‌های خطبه حضرت زهر^{علیه السلام}: در برخی مطالعات تطبیقی، از جمله پژوهش «بلاغت حضرت زهر^{علیه السلام} در خطبه فدکیه و کلام زینب^{علیه السلام}» اثر علیرضا عباسی، تلاش شده است کلام حضرت با دیگر شخصیت‌های بزرگ اسلامی مقایسه شود. این مطالعات به نقش بی‌نظیر فصاحت و بلاغت در کلام حضرت تأکید دارند.

کامبود پژوهش‌های ادبیات فارسی محور: بیشتر مطالعات انجام شده در این حوزه در چارچوب ادبیات عربی و تحلیل متن اصلی احادیث بوده‌اند و ادبیات فارسی کمتر به‌طور مستقیم به بررسی فصاحت و بلاغت این کلام از منظر زبان فارسی پرداخته است. به همین دلیل، این مقاله با تمرکز بر جنبه‌های ادبی فارسی، تلاش می‌کند شکاف موجود در تحقیقات را پر کند.

۱-۲. جایگاه این پژوهش

این مقاله با تأکید بر علوم معانی، بیان و بدیع، تلاش دارد سخنان حضرت زهر^{علیه السلام} را به‌عنوان الگویی ادبی و الهی بررسی کند و به‌ویژه از جنبه زبان و ساختار جمله‌های فارسی به تحلیل آنها بپردازد. در مقایسه با پژوهش‌های قبلی، تمرکز این تحقیق بر تبیین هدفمند جمله‌های و آرایه‌های بیانی در کلام حضرت است، تا نشان دهد چگونه فصاحت و بلاغت در خدمت انتقال پیام‌های الهی و اجتماعی قرار گرفته است.

۲. بحث و بررسی

۱-۲. مفهوم شناسی فصاحت و بلاغت در ادبیات فارسی

فصاحت و بلاغت از مهم‌ترین مفاهیم ادبی هستند که در ارتقای تأثیرگذاری و زیبایی کلام نقشی مهم ایفا می‌کنند. این دو ویژگی در سخنان حضرت زهر^{علیه السلام} مشهود است و بیانگر تسلط ایشان بر اصول شیوایی و تأثیرگذاری کلام است. سخنان ایشان با بهره‌گیری از این ویژگی‌ها، پیامی روشن، عمیق و زیبا را به مخاطب منتقل می‌کند. در ادامه، این مفاهیم همراه با نمونه‌هایی از سخنان حضرت بررسی می‌شود.

در خطبه فدکیه، حضرت زهر^{علیه السلام} می‌فرماید: «جَعَلَ اللَّهُ الْإِيمَانَ تَطْهِيرًا لَكُمْ مِنَ الشَّرِّ، وَ الصَّلَاةَ تَزَيِّهَا لَكُمْ مِنَ الْكِبَرِ.» (دستی، ۱۳۷۹: ۱۰۳) خداوند سبحة‌ان، ایمان و اعتقاد را برای طهارت از شرک و نجات از گمراهی‌ها و شقاوت‌ها قرار داد. نماز را برای خضوع، فروتنی و پاکی از هر نوع تکبر، مقرر نمود.

در این عبارت، سلاست لفظ و انسجام معنایی میان «تطهیرا» و «تنزیها» فصاحت کلام را به خوبی نشان می دهد. این ساختار نه تنها زیاست، بلکه معانی عمیقی مانند اثر طهارت بخش ایمان و نماز را منتقل می کند. در یکی از دعاهای حضرت زهرا علیها السلام ایشان می فرمایند: «اللَّهُمَّ اجْعَلْ أَوَّلَ يَوْمِي هَذَا فَالِحاً وَآخِرَهُ نَجَاحاً.» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۸۷: ۳۳۸) پروردگارا! آغاز این روزم را رستگاری و پایانش را موفقیت قرار بده. این دعا نمونه هایی از بلاغت است؛ چرا که ساختاری هدفمند دارد و با استفاده از تکرار کلمه های مرتبط، مفاهیمی همچون رستگاری، سعادت و پیروزی را القا می کند.

۲-۲. علم معانی در کلام حضرت زهرا علیها السلام

الف) جمله های خبری

برای بیان حقایق و اثبات مسائل. «وَأَشْهَدُ أَنَّ أَبِي مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ، اخْتَارَهُ قَبْلَ أَنْ أَرْسَلَهُ، وَسَمَّاهُ قَبْلَ أَنْ اجْتَبَاهُ، وَاصْطَفَاهُ قَبْلَ أَنْ يُتَعَنَّهُ» (طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱: ۹۷-۱۰۷) و گواهی می دهم که پدرم محمد، بنده و فرستاده اوست، که قبل از فرستاده شدن او را انتخاب و قبل از برگزیدن نام پیامبری بر او نهاد، و قبل از مبعوث شدن او را برانگیخت. در این عبارت، حضرت با بیانی خبری به معرفی جایگاه پیامبر صلی الله علیه و آله و ارتباط ایشان با خدا می پردازند.

ب) جمله های انشایی

شامل دعا، امر و نهی برای ایجاد ارتباط عاطفی و تأثیرگذاری. «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ وَاجْعَلْنَا مِمَّنْ آتَابَ الْيَكَّ فَقَبْلَتَهُ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۸۷: ۳۳۸) خداوند! بر محمد و خاندان محمد درود فرست و ما را از کسانی قرار ده که به سوی تو روی آورده اند و تو آنان را پذیرفته ای.

۲-۳. علم بیان در کلام حضرت زهرا علیها السلام

کلام حضرت زهرا علیها السلام به دلیل فصاحت و بلاغت فوق العاده، سرشار از آرایه های ادبی و شیوه های بیانی گوناگون است. برای بررسی علم بیان در کلام ایشان، می توان به موارد زیر توجه کرد:

الف) تشبیه

«أَنْتُمْ عِبَادَ اللَّهِ نَصَبُ أَمْرِهِ وَنَهْيِهِ، وَحَمَلَةُ دِينِهِ وَوَحْيِهِ، وَأَمْنَاءُ اللَّهِ عَلَى أَنْفُسِكُمْ، وَبُلْغَاؤُهُ إِلَى الْأُمَمِ.» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۸۷: ۳۳۹) شما ای بندگان خدا! پرچم داران امر و نهی او و حاملان دین و وحی او و امین های خدا بر یکدیگر و مبلغان او به سوی امت ها هستید. حضرت، انسان ها را به حاملان دین و امین های خدا تشبیه کرده اند که وظیفه خطیر ابلاغ پیام الهی را بر دوش دارند.

ب) کنایه

«وَأَشْهَدُ أَنَّ أَبَى مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ، اخْتَارَهُ قَبْلَ أَنْ يُرْسَلَهُ، وَسَمَّاهُ قَبْلَ أَنْ اجْتَبَاهُ، وَاصْطَفَاهُ قَبْلَ أَنْ يُتَعَنَّهُ، إِذِ الْخَلَاتِقِ بِالْغَيْبِ مَكْنُوءٌ، بَسْتَرِ الْأَهَاوِيلِ مَصُوءٌ، وَبِنَهَايَةِ الْعَدَمِ مَقْرُونٌ، عَلِمًا مِنَ اللَّهِ تَعَالَى بِمَائِلِ الْأُمُورِ، وَاحْاطَةً بِحَوَادِثِ الدُّهُورِ، وَمَعْرِفَةً بِمَوَاقِعِ الْأُمُورِ.» (طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱: ۹۸: ۱۰۱)

و گواهی می‌دهم که پدرم بنده و فرستاده اوست، که قبل از فرستاده شدن او را انتخاب و قبل از برگزیدن، نام پیامبری بر او نهاد و قبل از مبعوث شدن او را برانگیخت، آن هنگام که مخلوقات در حجاب غیبت بوده و در نهایت تاریکی‌ها به سر برده و در سر حد عدم و نیستی قرار داشتند، او را برانگیخت به خاطر علمش به عواقب کارها و احاطه‌اش به حوادث زمان و شناسایی کاملش به وقوع مقدرات. کنایه از شناخت پیامبر ﷺ به نیازها و مشکلات مردم است.

۲-۴. آرایه‌های بدیع در کلام حضرت زهرا (علیها السلام)

الف) جمله‌های موجز با معانی بسیار

«فَوَسَّمْتُمْ غَيْرَ إِلَيْكُمْ وَ أَوْرَدْتُمُوهَا غَيْرَ شَرِّكُمْ.» (طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱: ۱۰۲) پس داغ بر شتر دیگران نهادید و به غیر آبخور خود وارد شدید.

ب) ایهام

«وَصَارَتْ أَهْمٌ وَ هَرَمٌ إِلَى الْغَرْبِ.» (صدوق، الامالی: ۱۴۸) در اینجا «غرب» هم به معنای غرب جغرافیایی و هم به معنای بیگانگی از حق اشاره دارد.

ج) تضاد

«فَجَعَلَ اللَّهُ الْإِيمَانَ تَطْهِيراً لَكُمْ مِنَ الشِّرْكِ، وَ الصَّلَاةَ تَنْزِيهًا لَكُمْ عَنِ الْكِبَرِ.» (طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱: ۹۹) خدای تعالی ایمان را برای پاکیزگی از شرک قرار داد و نماز را برای دوری از تکبر و خودخواهی. تضاد میان «ایمان و شرک» و «نماز و کبر» تقابل زیبایی ایجاد کرده است.

۲-۵. علم معانی در احادیث حضرت زهرا (س)

علم معانی به بررسی اهداف و ساختار جمله‌های (خبری و انشایی) می‌پردازد و تحلیل می‌کند که چگونه این جمله‌ها در انتقال معنا مؤثر واقع می‌شوند.

الف) جمله‌های خبری

جمله‌های خبری، محور بیان حقایق، استدلال و تصریح بر موضوعات دینی و اجتماعی در سخنان حضرت زهرا(ع) هستند. این جمله‌ها معمولاً همراه با تأکیدهای لفظی و معنوی ایراد می‌شوند تا تأثیر بیشتری بر مخاطب داشته باشند.

در بخشی از خطبه فدکیه، حضرت می‌فرمایند: «فَجَعَلَ اللَّهُ الْإِيمَانَ تَطْهِيراً لَكُمْ مِنَ الشِّرْكِ، وَ الصَّلَاةَ تَنْزِيهَ أَلْكُمْ عَنِ الْكِبَرِ.» (همان: ۱۰۰) خداوند ایمان را برای شما وسیله پاک‌سازی از شرک و نماز را وسیله زدودن تکبر قرار داد. این عبارت خبری علاوه بر بیان حقایق دینی، ساختاری دقیق و استدلالی دارد که حکمت الهی را در تعیین عبادات نشان می‌دهد.

ب) جمله‌های انشایی

جمله‌های انشایی شامل امر، نهی، دعا، ندا و استفهام، ابزاری برای القای احساسات و تحریک مخاطب هستند. حضرت زهرا(ع) از این جمله‌ها برای تأکید بر موضوعات خاص و جلب توجه مخاطبان به حقوق پایمال‌شده بهره برده‌اند.

«يَا مَعْشَرَ النَّاسِ! اَعْلَمُوا أَنِّي فَاطِمَةُ وَ أَبِي مُحَمَّدٌ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ.» (ابن بابویه، ۱۳۶۱، ج: ۱) ای مردم! بدانید که من فاطمه هستم و پدرم محمد(ص) است. این جمله، با ندا و تأکید بر هویت و جایگاه ایشان، مخاطب را به تأمل و پذیرش سخنان خود فرا می‌خواند.

ج) اهداف جمله‌های خبری و انشایی

کلام حضرت زهرا(ع) با اهداف زیر تدوین شده است:
آگاهی بخشی: تبیین حقایق دینی و اجتماعی. اعتراض: محکومیت ظلم و احیای حقوق. الهام بخشی: تقویت ایمان و ایستادگی در برابر ستم.

۲-۶. علم بیان

الف) تشبیه

حضرت زهرا(ع) از تشبیه برای روشن‌سازی مفاهیم پیچیده و ایجاد تأثیر عاطفی استفاده کرده است. «كَانَ نُورًا...» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج: ۴۳: ۳۲) او نوری بود که مردم با آن هدایت می‌یافتند. در این جمله، پیامبر اکرم(ص) به نور تشبیه شده‌اند که نشان‌دهنده نقش هدایتگری و روشنگری ایشان است.

ب) استعاره

استعاره‌های موجود در کلام حضرت زهرا(ع) بیانگر معانی عمیقی هستند که با بیانی غیرمستقیم ارائه شده‌اند.

«أَصْبَحْتُ وَاللَّهِ عَاتِقَةً لِدُنْيَاكُمْ، قَالِيَةً لِرِجَالِكُمْ.» (معانی الاخبار، ۱۳۶۱: ۳۵۵) به خداوند سوگند، دنیا را آزاد کردم و هیچ علاقه‌ای به آن ندارم، همچنین دشمن و مخالف مردان شما خواهم بود. دنیا به چیزی بی ارزش تشبیه شده که زیر پا قرار گرفته است، این استعاره به زهد و بی‌اعتنایی حضرت زهرا به دنیا اشاره دارد.

ج) کنایه

استفاده از کنایه در کلام ایشان، علاوه بر زیبایی و جذابیت، به انتقال ظریف‌تر و مؤثرتر پیام‌ها کمک می‌کند. «يا ابْنَةُ بَقِيَّتٍ وَاللَّهِ وَ حَيْرَانَهُ فَرِيدَةً، قَدْ انْخَمَدَ صَوْتِي وَ انْقَطَعَ ظَهْرِي وَ تَنَغَّصَ عَيْشِي» پدر جان! پس از تو، بی کس و تنها شدم، حیران مانده‌ام، صدایم به خاموشی گرایید و پشتم شکست و آب گوارای زندگی در کامم تلخ شد.

مَاذَا عَلَى مَنْ سَمَّ تَرْبَهُ أَحْمَدُ أَلَا يَسْمُ مَدَى الزَّمَانِ غَوَالِيَا

کسی که خاک پاک پیامبر ﷺ را ببوید سزاوار است تا پایان عمر هیچ عطری را نبوید.

صُبَّتْ عَلَى مَصَائِبٍ لَوْ إِنِّهَا صُبَّتْ عَلَى الْإِيَّامِ صِرَنَ لِيَالِيَا

پس از تو ای پدر آن قدر مصائب بر من فرو ریخت که اگر بر روزهای روشن می‌ریخت به صورت شب‌های تیره و تار در می‌آمد. (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۹: ۱۰۶)

این جمله بدون اشاره مستقیم به نام اشخاص، به تغییرات پس از رحلت پیامبر و غصب حقوق اهل بیت علیهم‌السلام اشاره دارد.

۲-۷. علم بدیع

سخنان حضرت زهرا علیها السلام سرشار از آرایه‌هایی است که تأثیر کلام را دو چندان کرده است.

۲-۷-۱. آرایه‌های لفظی

الف) جناس

«الْحَمْدُ لِلَّهِ عَلَى مَا أُنِعَمَ وَلَهُ الشُّكْرُ عَلَى مَا أُلْهِمَ.» (مجلسی، همان، ج ۹۴: ۲۷۹)

در این جمله، جناس میان «أُنِعَمَ» و «أُلْهِمَ» آهنگ کلام را دلنشین‌تر کرده است.

ب) سجع

در خطبه فدکیه، حضرت زهرا علیها السلام می‌فرماید: «فَجَعَلَ اللَّهُ... طَاعَتًا نِظَامًا لِلْمِلَّةِ، وَإِمَامَةً أَمَانًا مِنَ الْفُرْقَةِ» (خدا

اطاعت از ما را نظام بخش ملت قرار داد و امامت ما را امان از تفرقه. (طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱: ۱۳۴)

وجود قافیه در کلمه‌های «لِلْمِلَّةِ» و «مِنَ الْفُرْقَةِ» نوعی سجع را ایجاد کرده است که به آهنگ و زیبایی کلام می‌افزاید.

ج) توازن

توازن بین دو بخش عبارت (طَاعَتًا نِظَامًا لِلْمِلَّةِ) و «إِمَامَتًا أَمَانًا مِنَ الْفِرْقَةِ» به هماهنگی و انسجام کلام کمک می‌کند.

۲-۷-۲. آرایه‌های معنوی

آرایه‌های معنوی در کلام حضرت زهرا(علیها السلام) نشاندهنده عمق فکری و زیبایی بیانی ایشان است. این آرایه‌ها نه تنها بر جنبه هنری سخن می‌افزایند، بلکه معانی دقیق و تأثیرگذاری را به مخاطب القا می‌کنند. در ادامه، نمونه‌های معتبر از تضاد، ایهام و سایر آرایه‌های معنوی بررسی می‌شود.

الف) تضاد

در کلام حضرت زهرا(علیها السلام) تضاد در تقابل میان مفاهیم الهی و دنیوی، ایمان و شرک یا حق و باطل بسیار به چشم می‌خورد. نمونه اول: در خطبه فدکیه، حضرت می‌فرمایند: «فَجَعَلَ اللَّهُ الْإِيمَانَ تَطْهِيرًا لَكُمْ مِنَ الشِّرْكِ، وَالصَّلَاةَ تَنْزِيهَ الْكُفْرِ عَنِ الْكِبْرِ.» (طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱: ۹۹) پس خداوند ایمان را برای پاکی شما از شرک، و نماز را برای دور کردن شما از تکبر قرار داد.

در این جمله، تقابل میان «ایمان و شرک» و «نماز و کبر» نه تنها معنا را روشن‌تر می‌کند، بلکه زیبایی و قدرت کلام را افزایش می‌دهد.

نمونه دوم: «فَجَعَلَ اللَّهُ... الإِصْدَاقَ تَبَاسِيقًا قُلُوبَ، وَالْكَذِبَ تَشْتَايِتًا إِلَى الْحَقِّ.» (خداوند صداقت را مایه هماهنگی دل‌ها و دروغ را موجب پراکندگی حقیقت قرار داد.) در اینجا تقابل میان «صدق و کذب» و «انسجام و تفرقه» برای بیان تأثیرات اخلاقی اعمال به کار رفته است.

ب) ایهام

حضرت زهرا(علیها السلام) از این آرایه برای تأثیرگذاری بیشتر و دعوت مخاطب به تأمل عمیق‌تر استفاده کرده‌اند. نمونه اول: در خطبه فدکیه، حضرت در اشاره به وضعیت جامعه پس از رحلت پیامبر می‌فرمایند: «ظَهَرَ فِيكُمْ حَسَكَةُ النِّفَاقِ.» (منتظری، ۱۳۸۷، ج ۱: ۱۴۰) خار نفاق در میان شما آشکار شد. واژه «حسکه» به معنای خار، به طور ایهامی به تلخی و زخم نفاق اشاره دارد. این کلمه در معنای ظاهری (خار) و معنای ضمنی (عوامل تفرقه) کاربرد دارد.

نمونه دوم: در بخش دیگری از خطبه، حضرت می‌فرمایند: «أَفَصَحَّ صُتُهُ مُعَانَ إِلَّا سَرَارًا» آیا اسرار را فاش کردید؟

واژه «سرار» می‌تواند به معنای راز و هم چنین به معنای مسائل درونی یا ناپیدا باشد که بر چندلایگی سخن و عمق پیام دلالت دارد.

نمونه سوم: «وَأَصْبَحَ النِّفَاقَ رَعْنًا» نفاق رواج یافت.

واژه «زغن» علاوه بر معنای آشکار شدن و فراگیر شدن، در برخی متون قدیمی به معنای بیماری یا زخم پنهانی نیز آمده است که معنای عمیق تری از تأثیرات نفاق در جامعه را القا می‌کند.

ج) مراعات نظیر

هماهنگی میان واژگان مرتبط نیز در سخنان حضرت زهرا (علیها السلام) به صورت هنرمندانه‌ای به کار رفته است. این آرایه انسجام معنایی و زیبایی کلام را افزایش می‌دهد.

«إِطَاعَتَنَا نِظَامًا لِلْمِلَّةِ وَإِمَامَتَنَا أَمَانًا لِلْفِرْقَةِ» و اطاعت را مایه نظم ملت، و امامت ما را مایه امنیت از پراکندگی قرار داد. در اینجا ارتباط معنایی میان «طاعت، امامت، نظام و امان» نمونه‌ای از مراعات نظیر است.

د) تکرار (ردالعجز علی الصدر)

تکرار واژگان یا مفاهیم در کلام حضرت زهرا (علیها السلام) گاه برای تأکید و گاه برای ایجاد انسجام به کار رفته است. «لَيْلًا» «إِلَّا يَأْتِمَافَ زَعُوهَا، وَ عَلَى إِهْلِ مَا إِنْ شَ جَعُوهَا.» به سوی ایمان روی آوردند و بر ایمان استوار شدند.

تکرار واژه «ایمان» تأکید بر اهمیت ایمان در ساختار جامعه را تقویت کرده است. پس آرایه‌های معنوی در کلام حضرت زهرا (علیها السلام) مانند تضاد، ایهام، مراعات نظیر و تکرار، بیانگر عمق و غنای ادبی و فکری ایشان است. این آرایه‌ها ضمن زیبایی بخشی به کلام، معانی پیچیده را به سادگی و با تأثیرگذاری بالا منتقل می‌کنند. تحلیل این آرایه‌ها نشان‌دهنده تسلط کامل حضرت بر فنون بلاغی و کاربرد هنرمندانه آنها برای بیان حقیقت است.

نتیجه‌گیری

سخنان حضرت زهرا (علیها السلام) گنجینه‌های بی بدیل از فصاحت، بلاغت و اندیشه‌های ژرف دینی و اجتماعی است که در قالبی هنری و زیبا به مخاطبان عرضه شده‌اند. این کلام الهام بخش، نه تنها جلوه‌هایی از شخصیت کامل و بی نظیر حضرت است، بلکه آئین‌های از آموزه‌های وحیانی و ارزش‌های الهی است که با زبانی شیوه و تأثیرگذار بیان شده‌اند. تحلیل علم معانی در سخنان حضرت نشان می‌دهد که ایشان با بهره‌گیری از جمله‌های خبری و انشایی، پیام خود را به گونه‌ای مؤثر منتقل کرده‌اند. جمله‌های خبری ایشان به استدلال و اثبات حقایق اختصاص دارند و جمله‌های انشایی نیز نقش برجسته‌ای در برانگیختن احساسات و تشویق به عمل ایفا می‌کنند. این تناسب میان ساختارهای زبانی، گویای دقت و تسلط کامل ایشان بر هنر بیان است. از منظر علم بیان، بهره‌گیری

حضرت زهرا از ابزارهایی همچون تشبیه، استعاره، و کنایه، به عمق بخشی و زیبایی بیشتر سخنان ایشان منجر شده است. این آرایه ها نه تنها موسیقی کلام را تقویت کرده اند، بلکه به القای معانی عمیق تر و ایجاد تأثیرات روانی بیشتر کمک کرده اند. از سوی دیگر، محتوای سخنان حضرت زهرا، افزون بر زیبایی های زبانی، حامل پیام هایی عمیق درباره توحید، عدالت، حق طلبی، نقش انسان در جامعه و مسئولیت های دینی است. این سخنان نه تنها پاسخی به شرایط تاریخی زمان ایشان بود، بلکه الگویی جاودانه برای نسل های بعدی ارائه کرد. در مجموع، سخنان حضرت زهرا نمونه های کامل از هم افزایی میان هنر بیان و حکمت اسلامی است. تحلیل این کلام ارزشمند، نشان دهنده جایگاه والای ایشان در تاریخ اسلام و اهمیت احیای آموزه ها و پیام های ایشان برای هدایت فردی و اجتماعی انسان ها است.

فهرست منابع

قرآن کریم.

خطبه فدکیه.

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۶۱)، معانی الأخبار، قم: دفتر انتشارات اسلامی .

نهج البلاغه (۱۳۷۹)، ترجمه محمد دشتی، قم: مؤسسه امیرالمؤمنین.

طبرسی، احمد بن علی (۱۴۰۳ق)، الاحتجاج علی اهل اللجاج، ج ۳، مشهد: نشر المرتضی.

عاملی، مرتضی (۲۰۰۵)، بلاغه النبی و الائمه، بیروت، لبنان: دارالحديث.

مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ق)، چاپ دوم، بیروت، لبنان: مؤسسه الوفاء.

منتظری، حسینعلی (۱۳۸۷)، خطبه حضرت فاطمه زهرا (س) ماجرای فدک، ج ۹، تهران: خرد آوا.